

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Онищука Ярослава Івановича

«Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині

I тис. н. е.: культурно-історичний аспект»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

за спеціальністю 07.00.04 – археологія

Представлена дисертація – монографія обсягом 45 д.а., що складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та супроводжується ілюстраціями, інформаційними таблицями, каталогом та списком використаних джерел і бібліографії.

Дисертаційна робота присвячена вивченню за археологічними даними давньої історії західних територій України, а саме західних частин Поділля та Волині у першій половині I тис. н.е. Зауважу, що при цьому автор подекуди виходить за географічні межі, заявлені в темі, однак ми не можемо йому за це дорікати оскільки території археологічних культур не відповідають сучасному районуванню.

У цей великий хронологічний період на окресленій території відома низка археологічних культур. Більше того, згідно із загальноприйнятою європейською науковою традицією і сам період поділяється на два історично виокремленні часові відрізки – ранньоримський (перша чверть I тис. н.е.) та пізньоримський (друга чверть I тис. н.е.), що відрізняються напрямками та змістом міграційних процесів, а відтак і етнокультурною ситуацією як в цілому в Європі, так і в регіоні, обраному для дослідження. Отже природно, що монографія Я.І. Онищука побудована згідно хронологічної періодизації.

У вступі, згідно вимог, зазначені актуальність теми, мета та методологічні засади наукової роботи та визначена наукова новизна положень, що винесені на захист. Також вступ містить коротку географічну та історико-культурну характеристику регіону.

Традиційно монографія починається з історії археологічного вивчення регіону (розділ 1). У розділі детально викладено перебіг археологічних досліджень на теренах Західної Волині та Західного Поділля від їх зародження, від випадкових знахідок, зборів, колекціонування до фахових польових робіт, наукової обробки та систематизації матеріалів. Складність полягає в тому, що, нагадаємо, землі регіону або їх частини в різний час були поділені між різними державами – Австро-Угорською та Російською імперіями до 1918 р., у подальшому між Польщею та СРСР, і лише після Другої світової війни ввійшли до складу України.

Перший розділ історіографічний та джерелознавчий надзвичайно цікавий, містить великий обсяг інформації та детальні відомості щодо археологічних пам'яток регіону. Потрібно зазначити, що в цьому розділі монографії також зібрані та подані короткі дані про дослідників, як вже далеких наших попередників, так і сучасників, а також представлені їх фотографії. Хочу наголосити, що вважаю цю данину пам'яті та поваги до вчених-археологів особливою заслугою дисертанта.

Розділ 2 присвячений характеристиці пам'яток регіону у ранньоримський час, їх культурній інтерпретації та історичній долі племен, що їх залишили. Це є непростим завданням, оскільки археологічні матеріали свідчать про складність та мінливість етнокультурної картини та присутність на цій відносно невеликій території за археологічною хронологією майже одночасно різних етнічних спільнот. У розділі автор подає не лише стислі характеристики старожитностей, але і приділяє увагу взаємовідносинам їх носіїв. Проте не з усіма висновками автора можна погодитися. Зокрема, нам зовсім по-іншому уявляється як історична доля пшеворських племен в регіоні, так і характер взаємовідносин між пшеворським та липицьким населенням. Наприкінці I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е. два міграційних потоки, що просунулися із північного заходу та південного сходу, носії пшеворської культури, вочевидь германці, та дакійці, зустрілися на цій території. Ми не знаємо, якою була перша зустріч пшеворського та

дакійського населення, але археологічно ми застаємо їх в стадії інтеграції, що привела до утворення липицької культури. Цей період інтеграції археологічно простежується, починаючи з 20-х рр. н.е., та набуває інтенсивності в період ст. В1 (40-70 рр.). На ранніх могильниках липицької культури у Гриневі, Болотні, двох могильниках у Звенигороді присутні поховання обох груп різноетнічного населення – пшеворців та даків. Їх поховання добре розрізняються за традиціями поховального обряду та керамікою. Такий феномен, а саме, поховання різноетнічного населення на одних і тих самих цвинтарях, а також наявність на них «змішаних» поховань, неодноразово викликав різні тлумачення вчених. Д. Н. Козак стверджував, що поява могильників, де присутні поховання представників двох різних культур, пов'язана з тим, що різноетнічне населення, нагадаємо, йдеться про германців та даків, жило в селищах, розташованих черезсмужно. Я.І. Онищук приєднується до такої думки і називає ці могильники липицько-пшеворськими. З цим не можна погодитись. Неможливо уявити, що мешканці будь-якого селища не змогли знайти поблизу ділянку землі для влаштування власного цвинтаря, такого важливого сакрального місця. При цьому, з невідомо яких причин, ховали предків на спільних могильниках, разом і поруч не просто з жителями іншого поселення, але і з представниками та предками абсолютно іншого народу.

Між тим, на нашу думку, на цій території у перші століття н.е. склалася унікальна ситуація, що надає можливість простежити процес утворення нової археологічної липицької культури. Отже, липицька культура сформувалася як дакійська спільнота, проте зберігаючи сліди пшеворського компоненту, що і надавало їй своєрідності. Свідченням цього є зокрема наявність на одних і тих же могильниках культури як її раннього етапу, так і на завершальній стадії, так званих «змішаних» поховань, що поєднують риси поховального обряду обох культур. На класичних пам'ятках липицької культури у II ст., вже на завершальному етапі функціонування липицької спільноти, в похованнях таких могильників як Верхня Липиця, Завалля,

Неполоківці, Сучава відсутні класичні пшеворські поховання із зброєю. Проте, і на цих пам'ятках наявні «змішані» поховальні комплекси, в яких разом з дакійською присутня типова пшеворська кераміка. Найпізніші пам'ятки липицької культури, що географічно розташовані поза регіоном обраним для дослідження, на Буковині, фіксують відхід цього липицького населення на колись вихідну для дакійців територію Дакії. Виходячи з історичних реалій, можна думати, що причиною цього зворотного руху послужили буремні події Маркоманських війн (166–180 рр.).

Безумовно, як з міграційними рухами, так і з битвами Маркоманських війн пов'язана присутність у басейні Західного Бугу могильника Карів-1, матеріалам якого присвячений окремий підрозділ. Виявлення та дослідження цієї пам'ятки, що, без сумніву, є однією з найбагатших серед старожитностей цього часу на теренах Західної України, є безумовною заслугою автора. У монографії поданий опис поховальних об'єктів та представлений детальний аналіз матеріалів, отриманих в процесі польових досліджень. Крім кераміки та побутових предметів, у похованнях Карівського могильника знайдені зброя та спорядження вершників і коней, а також велика кількість римських імпорتنих виробів. Серед них амфори, червонолакова та чорнолакова кераміка, бронзовий та скляний посуд тощо. Хронологія пам'ятки надійно забезпечена фібулами та римськими імпортними речами в рамках останньої чверті I – другої половини II ст. н.е. (фаза B2-B2-C1). Потрібно зазначити, що хронологічні та культурні визначення карівським знахідкам подані дисертантом на тлі широкого кола загальноєвропейських аналогій. Присутність у регіоні такої пам'ятки як Карівський могильник, поховальний обряд та матеріали якого знаходять аналогії як у пшеворських, так і західнобалтських старожитностях, а також вказують на різного характеру досить тісні контакти карівського населення з римським світом, ще раз демонструє складність тогочасної культурної ситуації на цих землях.

Розділ 3 присвячений етнокультурній ситуації в регіоні у наступний період, тобто у другій чверті I тис. н.е. Доводиться визнати, що і для цього

часу ситуація залишається складною, що пов'язано з новими хвилями міграцій із Північно-Західних територій Європи, які досягають західноукраїнських земель. У цей міграційний процес включається ціла низка германських племен, зокрема готи, гепіди, тайфали, бургунди та інші. Отже, тепер вже здебільшого інші племена беруть участь у процесі заселення цієї території. Виключення становлять носії пшеворської культури, відомі тепер під іменем вандалів. У цьому загальному потоці варварських племен нова хвиля пшеворських переселенців знову досягає західноукраїнських територій. Це засвідчено наявністю пшеворських поховань, що датуються фазою С1 (150–270 рр.), які залишило нове пшеворське населення. Можливо, навіть, що це були вихідці з іншого регіону загального ареалу пшеворської культури, на відміну від тих, що інтегрувалися у липицьку культуру.

Проте, автор справедливо зосереджує основну увагу на двох етнокультурних спільнотах, що відігравали визначальну роль: вельбарській культурі Волині та черняхівських пам'ятках Верхньодністерської групи. Крім характеристики цих спільнот, особлива увага приділяється взаємовідносинам та взаємовпливам вельбарського та черняхівського населення.

Почнемо із заявленої дисертантом тези, що творцями черняхівської культури є «автохтонна (місцева) людність різноетнічного походження». Ця думка апріорі містить в собі протиріччя. Здається твердження, що готи не лише брали участь у створенні черняхівської культури, але і були тією консолідуючою силою, що в той чи інший спосіб об'єднувала черняхівську вочевидь різноетнічну спільноту, не викликає заперечень. Однак при цьому готи вельбарської культури видаються автору прийшлим населенням у порівнянні з черняхівським. Сам автор, далі в тексті, розглядаючи зміст верхньодністерських пам'яток припускає, що це населення платило данину готам. Отже, залишається незрозумілим, яке саме автохтонне різноетнічне населення, на думку автора, створило черняхівську культуру, що є археологічним відповідником цього населення.

Вельбарські пам'ятки, як поселення, так і могильники, давно відомі на Волині. На відміну від інших регіонів черняхівської культури, на території Західної Волині східногерманський готський компонент постає домінуючим. Вельбарські пам'ятки були виявлені також і на території Західного Поділля, в значній мірі розвідками та розкопками автора представленої роботи. Це пам'ятки другої хвилі вельбарської міграції, що почалася наприкінці II ст. Її рушійною силою традиційно вважаються готи, що на своєму шляху у чорноморський регіон затрималися на західноукраїнських землях до IV ст.

У монографії широко та систематизовано представлені здобутки археології щодо дослідження вельбарських старожитностей регіону. Добре вивчене житлове і господарське будівництво, поховальний обряд, знаряддя праці та предмети озброєння, елементи костюма та прикраси, тощо. Детально, із залученням широкого кола аналогій, подана хронологія як окремих знахідок, так і пам'яток. Однак, при визначенні культурної ситуації в регіоні автор визначає одні пам'ятки як вельбарські, інші – як вельбарсько-черняхівські. Особливістю останніх, вочевидь, є присутність на поселеннях разом з ліпною вельбарською і сіроглиняної кружальної кераміки. Я.І. Онищук пояснює таке явище «активним проникненням у життя прийшлої людності (вельбарської – Л.В.) нових культурних впливів, що надходили з краще розвинутого черняхівського суспільства». Однак, присутність або відсутність гончарної кераміки в комплексах пам'яток вельбарської культури може бути, хронологічною ознакою. Зауважу, що на ранніх черняхівських пам'ятках гончарна кераміка також відсутня. Наприклад, в ранніх похованнях класичних черняхівських могильників, таких як Чернелів-Руський, Данчени найбільш ранні поховання взагалі не містять гончарної кераміки. Здається, що в розділі бракує більш чіткого пояснення територіального та хронологічного розмежуванням вельбарських та черняхівських старожитностей як на Західній Волині, так і на Західному Поділлі.

У монографії спеціальна увага приділяється пам'яткам

Верхньодністерської групи черняхівської культури (тип Черепин-Теремці), які вирізняються низкою специфічних характерних рис, створюючи локальний варіант культури. Ця людність залишила невеликі за розмірами поселення та заглиблені житла (землянки та напівземлянки), в деяких із них виявлені печі, складені з каменю. Найбільш виразною особливістю пам'яток регіону є відсутність могильників. Населення користувалося як гончарною, так і ліпною керамікою, проте, на відміну від класичних черняхівських пам'яток, у керамічних комплексах з поселень Верхньодністерської групи значну чи іноді навіть переважну частку складає ліпний посуд, здебільшого горшкоподібних форм. Ці особливості дозволяють дослідникам вважати верхньодністерське населення слов'янським анклавом у складі поліетнічної черняхівської культури.

Зазначу, що для повноти історичної характеристики регіону у римський час дисертант приділяє увагу аналізу господарства племен для кожного з періодів. Розкопки поселень дають достатньо матеріалів для визначення незмінно землеробського характеру господарства та засвідчують досить високий рівень землеробської культури. Це визначається як знаряддями праці, що були знайдені при розкопках, так і визначеним, здебільшого за відбитками зерен на кераміці, асортиментом культур, що їх культивували племена, які мешкали на цих територіях у різний час.

Заключний розділ монографії присвячений взаємовідносинам населення регіону та сусідніх територій з римським провінційним світом протягом всього римського періоду. Дисертант справедливо відзначає складну систему відносин Римської імперії з європейськими племенами. Відомо, що для історії римсько-варварських стосунків цього часу характерні періоди мирних торгових взаємин, які змінювалися набігами та походами варварських племен різного масштабу на території римських провінцій, а також каральними експедиціями римського війська. Археологічними свідченнями римсько-варварських контактів різного рівня, характеру та інтенсивності є виявлені на західноукраїнських землях римські імпортовані

вироби та скарби римських монет. Автор подає їх перелік, опис, хронологічні визначення та висловлює припущення щодо можливих обставин, за яких імпорти могли потрапити на варварські території, пов'язуючи подекуди їх надходження з подіями, що відомі з історичних джерел.

Монографія Я.І. Онищука є завершеним комплексним дослідженням. Дисертантом систематизований та узагальнений великий обсяг археологічних матеріалів. Безумовною заслугою автора є також проведення багатолітніх результативних польових досліджень, здобутки яких були введені у науковий обіг, значно збільшивши джерелознавчу базу роботи та збагативши науку. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження, крім представленої монографії, були опубліковані у численних статтях у вітчизняних та зарубіжних виданнях та оприлюднені на українських та міжнародних конференціях. Автореферат об'єктивно і повністю відбиває зміст дисертації. Висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку представленої роботи.

Вважаємо, що дисертаційна робота Онищука Ярослава Івановича «Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект», подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія відповідає вимогам, передбаченим пунктом 10 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою № 567 Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р., а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія.

Доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного музею історії України

Л.В. Вакуленко